

КОРЕНІ ЗЛА: УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСУ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ

Гаюк І. Я.

Гаряча фаза військової агресії Росії проти України та відверто фашистські заклики знищувати українців як націю («денацифікація» у московському новоязі) заставила не лише світ, але й багатьох науковців звернутися до питання першопричин проблеми. Що змушує одну країну в ХХІ ст. всупереч всім домовленостям, всупереч навіть здоровому політичному глузду нападати на іншу країну і транслювати на весь світ суто нацистську ідеологію? Питання сутності фашизму і тоталітаризму, причини зростання масштабів та кількості війн у ХХ ст., здійснення геноциду цілих народів вчені почали розглядати вже з 20-х рр. ХХ ст. Злочини проти людства – геноцид вірмен в Османській імперії, Холокост євреїв та Калі Траш циган у Третньому Рейху, геноцид проти українців у СРСР та геноцид СРСР проти всіх верств населення країни – такі приклади можна наводити довго – всі ці явища змусили вчених шукати відповідь на питання, у чому їх причини. Автор терміну «геноцид» Р. Лемкін¹, М. Агурский², Х. Аренд³, З. Бжезінський⁴, В. Райх⁵, М. Фуко⁶ та багато інших вчених розглядали ці проблеми під різними кутами, часто доходили до спільних висновків, хоча вичерпного пояснення так і не знайдено.

Основною метою пропонованої розвідки є виокремлення суттєвих рис російської державності, політичної еліти та народу, які зробили можливою таку агресивну політику та ідеологію і створили сприятливий ґрунт для формування тоталітарного імперського режиму. Вивчення даного питання дозволяє визначити роль та значення української державності для імперського дискурсу російської геополітики.

В даному контексті доцільно зупинитися, насамперед, на двох важливих аспектах – історичній спе-

цифіці формування найсуттєвіших рис державності та на соціально-психологічному дискурсі російського політикуму. Відокремити ці два зрізи фактично неможливо, тому у розкритті основних політично-ідеологічних наративів російської держави будуть присутніми ці два підходи.

Спробуємо в основних рисах визначити умови формування сучасних держав в Європі, Україні та Росії. На заході сучасні держави створюються за моделлю консенсусу. Йдеться про т. зв. суспільний договір. При доволі помітній різниці у підходах до його розуміння, спільне у них те, що це завжди певні угоди між народом/суспільством у вигляді кожного його представника з тими, хто має можливість (силову) претендувати на керівництво цим народом, і ці угоди передбачають делегування певної частини своєї прав і вільностей політичній владі за те, що вона забезпечує захист людей – їхніх прав, свобод, життя та власності. Ступінь делегування міг бути різним, але двосторонній обмін прав і обов'язків був незмінним та обов'язковим. Вже у ХVІІІ ст. т. зв. суспільна думка для урядів тогочасної Західної Європи не була порожнім місцем, і повністю нехтувати нею вони не могли. Українці віками жили в соціально-правовому полі Речі Посполитої, де королівська влада, хоч і мала певні важелі впливу на суспільство, не була вирішальною політичною силою. Окрім цього, в Україні була значна кількість міст з магдебурзьким правом, а більшість землі належала магнатам, козацькій старшині, дрібній шляхті тощо.

Московія формувалася не на засадах суспільного договору, а через утвердження своєї влади шляхом використання абсолютної влади свого сюзерена – золотоординського хана для захоплення і підпорядкування інших князів північно-східного краю своїй волі. Довіру ханів та ярлик отримували не найсильніші, а найменш впливові князі, які не мали особистісного авторитету серед інших князів і не мали жодної можливості отримати владу будь-яким іншим шляхом, аніж через вірне служіння золотоординському ханові. Тому, від початку вони демонстрували малопривабливі якості характеру, притаманні слабкій особистості («маленькій людині яка прагне влади та водночас її боїться» згідно з В. Райхом⁷) – хитрість, підлість, плазування перед вищими, задрість до інших, зрадливість по відношенню до т. зв. союзників і друзів та жорстокість – зворотна

¹ Лемкін Р. Советский геноцид в Украине. URL: argumentua.com/stati/rafael-lemkin-sovetskii-genotsid-v-ukraine. (дата звернення: 21.04.2015).

² Агурский М. Идеология национал-большевизма. Paris: YMCA-press, 1980. 321 с.

³ Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. Москва, 2008, 424 с.; її ж. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом, 1996. 672 с.

⁴ Бжезінский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). Москва, 1998. 257 с.; його ж. Преждевременное партнерство. Brzezinsky Z. The premature partnership // foreign Affairs. Wash., 1994. Vol. 73, n 2. p. 67-82. Переклад. URL: <http://www.politnauka.org/library/mpimo/bzhezinsky.php>. (дата звернення: 12.03.2022).

⁵ Райх В. Психология масс и фашизм. Москва, 1997. 192 с.

⁶ Фуко М. История безумия в классическую эпоху. Санкт-Петербург, 1997. 576 с.

⁷ Райх В. Там само, с. 6.

сторона слабкості та боягузтва. Вони не об'єднували і не приєднували землі згідно зі своїм кровним правом – вони їх захоплювали та користувалися ними, як засобом свого збагачення та влади. Звідси звичка оточувати себе виключно придворними – ступінь благополуччя визначався лише вмінням догоджати та подобатися правителю, професійні якості стояли у кращому випадку на 2-му місці, якщо взагалі враховувалися. Самодостатні особистості, яким потрібні соратники, на московському троні були виключенням.

В СРСР вузький прошарок партійної еліти користувався максимумом благ завдяки своєму закритому положенню та реальному контролю над всіма засобами виробництва та розподілу матеріальних благ, володінню ідеологічно-інформаційними ресурсами для створення образу зовнішнього ворога з всього західного світу та внутрішнього – зі всіх незгодних з такою ідеологією та політикою (т. зв. ворогів народу, націоналістів, дисидентів тощо). Що за це отримував народ? Нічого, крім бідності та почуття гордості за державу. Вся ця модель зберігалася і при путінському режимі, лише замість комуністичної ідеології – відверто націонал-імперська пропаганда, а все інше – ті ж самі ізоляціонізм, антизахідність, антилібералізм, а ще почуття образи на весь цей світ, який чомусь не хоче любити Росію.

Імперський дискурс починає формуватися в Московії від початку її існування, а всі інші ідеологічні наративи обслуговують саме його. Ідеологічною основою імперії завжди виступає певна «Велика Ідея», яку політолог К. Агемян називає «Великою Брехнею». Імперія завжди «стоїть на ясній і красивій Великій Брехні. ...Імперія бере високу ідею і починає здійснювати її засобами примусу та насильства»⁸. Імперія не просто захоплює ресурси та життєвий простір, а реалізує «втілення в іншому, символічному вимірі якогось ідеалу. Імперії важливо представити цей вимір, цю ідеологічну «картину світу», як істину»⁹. В ім'я «Святої та Великої Русі-Росії» – «колиски трьох братніх народів», від Петра I починається цілеспрямована політика по конструюванню малоросів: українців-русинів засобами державного тиску заганяють у прокрустове ложе «молодшого брата». Конструкт про українців, як про малоросів, та українську мову, як неповноцінну – сільський діалект «великої російської мови», формується послідовно і безперервно завдяки ретельно продуманій політиці. Українська інтелектуальна, духовна та політична еліта або переманюється на службу Росії, або знищується.

В контексті формування основних рис та наративів російської державності варто виділити двох

осіб – Івана IV Лютого та Петра I. Щодо Івана Лютого, то до сталінської доби цю постать оцінювали загалом негативно. Навіть такий придворний історик, як М. Карамзін, прирівняв правління Івана IV за його результатами до монгольського ярма. В. Ключевський з ним у цьому цілком погоджувався. Проте, за Сталіна створюється запит на реабілітацію цього князя та схвальна піднесена оцінка його діяльності, як визначного державника. Про нього знімають фільми, пишуть наукові та науково-популярні роботи, мета яких не просто дати високу оцінку його зовнішній та внутрішній політиці, але приховано довести необхідність та виправданість «високими цілями» патологічної жорстокості, насамперед, внутрішньої політики Лютого. Запит на конструювання саме такої постаті можна зрозуміти, адже внутрішня політика Сталіна фактично була зліпком з політики Івана IV. За браком місця не маємо можливості навіть стисло висвітлити внутрішню і зовнішню політику Івана Лютого, тому скеруємо всі зацікавлених до записок Г. Штадтена, який певний час служив у царській опричнині і був свідком всіх тих подій¹⁰. Опричнина яка почалася у 1565 р., надала цареві можливість повністю знищити всю стару аристократію (боярство) та сконцентрувати політичну, військову та фінансову владу в своїх руках. Методи – відвертий терор, страти, конфіскації майна всіх неугодних та депортації вцілілих на окраїни Московії¹¹. Найкривавішою сторінкою опричнини став Новгородський похід 1569–1579 р., який найчастіше пояснюють бажанням Новгорода та Пскова перейти під владу Речі Посполитої. Та основна причина цієї каральної операції полягала у ненависті Івана IV до будь-яких проявів самоврядування, які ще збереглися у цих колишніх торговельних республіках. Цар наказував катувати і вбивати ченців, грабувати монастирі, «шість тижнів без перерви тривали жах і нещастя в цьому місті!... Ні в місті, ні в монастирях нічого не мало залишатися; все, що військові люди не могли забрати з собою... – знищували... У цей час було вбито стільки тисяч духовних і мирян, що ніколи ні про що подібне і не чули на Русі»¹². **Загальну кількість жертв новгородського погрому Таубе і Крузе визначають у 27.000**¹³. [https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/vved.phtml?id=1469\).%20I%20ce](https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/vved.phtml?id=1469).%20I%20ce)

Опричнина спинилася 1572 р. після спалення Москви кримським ханом, і часто дослідники пов'язують її припинення з неспроможністю опричників захистити Москву. Проте, з розповіді Штад-

¹⁰ Штадтен Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца-опричника. Л.-М., 1925. 192 с.

¹¹ Штадтен Г. Там само. – III, 14

¹² Штадтен Г. Там само. – III, 14-16.

¹³ Послание Иоганна Таубе и Элерга Крузе, как исторический источник. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/vved.phtml?id=1469 (дата звернення: 7.04.2022)

⁸ Армянство и Империя. Крутлый стол. ж. «Анив». 2006. № 2 (2). URL: www.aniv.ru (дата звернення: 23.12.2016)

⁹ Армянство и Империя...

тена складається враження, що цареві вона просто стала не потрібна: опричники виконали те завдання, задля якого були створені – повністю зруйнували стару вотчинну систему та винищили її представників. Тепер необхідність у них відпала, до того ж вони, завдяки грабункам, накопичили значні матеріальні ресурси, тому їх також треба було знищити, що Івану IV і зробив, тепер вже руками вцілілих земських. Причому у своїх репресіях цар не шкодував нікого – ні близьких, ні далеких, ані відданих йому людей – безпеки не існувало ні для кого. «Тоді великий князь умертвив до 130 начальників ... Івану Вісковатову відрізали спершу ніс та вуха, потім відсікли руки. Микита Фуніков був прив'язаний до стовпа і облитий окропом; так його зварили живцем» і далі у тому ж дусі. «Усіх опричників і земських, кого мали стратити, били спочатку на торгу батогами..., поки ті, хто мав добро чи гроші, не передавали їх у скарбницю великого князя»¹⁴.

У діях Івана IV, у «червоному терорі» Леніна та «чистках» Сталіна бачимо аналогічний алгоритм дій: репресії проти всіх, постійна ротація на всіх щаблях влади і в репресивних органах, відсутність безпеки для всіх і жахливий рівень невинуватої жорстокості.

Ще одне «нововведення» Івана Лютотого – він фактично повністю закрити кордони Московії для в'їзду та виїзду. Князь А. Курбський писав царю про його «нехвальне поведження», оскільки той «затворил русскую землю, сиречь свободное естество человеческое, аки во адове твердыне»¹⁵. У подорожніх нотатках Педро Куберо Себастьяна «Паломництво світом» (Неаполь, 1682) йдеться і про Московію, де він опинився взимку 1674 р. Він зазначив її «слабку комунікацію з іншими народами, бо не лише заборонено входити іноземцям в це царство ... Самі москвитини не мають права виходити за територію царства, це дозволялося лише послам та посланцям царя»¹⁶.

Нинішня модель путінської політики вже впритул наблизилася до вищезгадуваних історичних зразків, що також не випадково. З інтерв'ю К. Собчак з дисидентом-переродженцем Глібом Покровським дізнаємося, що на її питання до одного високопосадовця з ближнього оточення Путіна (імені вона не називає), з ким зараз радиться В. Путін, він відповів – «лише з трьома особами – з Петром І, Іваном Лютим та Катериною Великою»¹⁷.

Саме Іван IV цілком прозоро сформулював характер подальшого розвитку Московської держави, який

не мінявся віками: це абсолютна одноосібна влада царя, знищення будь-яких форм самоуправління та можливості будь-якій соціальній групі/спільноті/інституту впливати на владу царя, ліквідація міст як автономних адміністративно-економічних одиниць, формування такої правової системи при якій будь-яке її рішення може бути скасовано рішенням царя, відсутність реальної приватної власності (цар може забрати все, що захоче). І, звичайно, створення війська та служивого стану, яке мало бути знярядом подальшого розширення та зміцнення держави. Таким військово-служивим станом стало дворянство, яке, на відміну від європейської шляхти, не могло «вирвати у влади жодних «вільностей», жодних привілеїв; не могло перетворити свої «лени», залежні від суверена володіння, на повну приватну власність»¹⁸.

Сьогодні РФ оголошує, що вона захищає всіх «русских во всем мире», як раніше православних християн у всьому світі, а також «правильні», з її точки зору, уряди. Але ніколи і ніде Росія не захищала права та вольності людини. В сучасній РФ серед відформатованих матрицею російської великодержавності патріотів часто можна почути з гордістю сказане, що в Росії завжди помирили не за «якісь там права чи свободи», а за «віру, царя, отечество»/ за «рдину і Сталіна». Такі люди навіть не ставлять просте питання, а що таке держава, віра та все інше без людей? Вони навіть не здогадуються, що саме такий менталітет називають тоталітарним або фашистським; це менталітет, для якого не держава існує для людей, а люди для держави. Очевидно, не випадково Х. Аренд доводить, що є всі підстави розглядати нацистську та більшовицьку системи, як варіанти однієї й тієї ж тоталітарної моделі¹⁹.

В Україні такого ніколи не було, і навіть за понад 150 років (від остаточного розподілу Речі Посполитої у 1795 р.) такому рабському пасивному світоглядові в українському середовищі повсюдно укорінитися не вдалося. Інакша була державна й культурна традиція, інакше правове поле, що вже на початку XVIII ст. було зафіксоване в Конституції Пилипа Орлика «Уклад прав і вольностей Війська Запорозького та угоди поміж Пилипом Орликом, новообраним гетьманом, та тим же Військом Запорозьким, зокрема, генеральною старшиною та полковниками...», а в «Укладі...» неодноразово згадується, що мова йде про «Військо Запорізьке і народь вольний російській».

Ще однією характерною рисою Московії/Росії від початку її існування була фактична відсутність приватної власності. Тоді як у Англії, Європі та у Речі Посполитій правова система базувалася на традиціях римського права, яке не знало обмежень приватної власності. Російський дослідник О. Колес-

¹⁴ Штадтен Г. Там само. – III, 21об. 22.

¹⁵ Виппер Р. Иван Грозный. Москва-Ленинград, 1944. 160 с. С. 17.

¹⁶ Купрієнко С. А. Козацтво, Україна та Східна Європа в іспано-нових джерелах 17 ст. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2017. Спеціальний випуск, с. 42-49. С. 46.

¹⁷ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QP8XH8uGjng> (дата звернення: 17.03.2022)

¹⁸ Виппер Р. Там само, с.11.

¹⁹ Арендт Х. Истоки... С. 10.

ников визначив характер путінської державної системи, як транзитний/державний капіталізм по-російськи або режим негативного консенсусу. І це визначення відповідає не лише сучасному, але й всьому історичному періоду існування російської державності. «Ключова властивість системи – її державоцентричність. Держава – це «ми». А «ми» – це кілька кіл апаратної та політико-фінансової еліти, ... наближеної до двору. Все для держави, нічого поза державою, все під державою, тобто, під контролем груп, які цю державу представляють (саме груп, а не інститутів, наприклад, парламенту). Для формування такої моделі є історичні підстави. Власність у Росії завжди швидше видавалася державою, ніж створювалася знизу без її участі»²⁰.

М. Покровський зазначав, що поняття приватної власності у московитів не існувало: не лише вся земля належала князеві (він тільки передавав її у тимчасове володіння тим чи іншим людям), а й усе особисте, у нашому розумінні, майно також належало князеві. За князя Василя III Івановича до імператора Карла V в Іспанію відправили посольство – князь Іван Ярославський і дяк Трофімов. Імператор щедро обдарував їх золотим та срібним посудом, прикрасами тощо. Але по приїзді все це так сподобалося князеві, що він забрав усі подарунки у свою скарбницю. Герберштейн, який розповів цю історію, отетерів від такого безцеремонного поведіння з чужою власністю, але у відповідь почув від своїх московських приятелів: «Ну так що ж, князь чим іншим обдарує»²¹.

Згідно з В. Ключевським, за Петра I «фабрика і завод ... не були цілком приватними підприємствами, керованими виключно особистим інтересом підприємців, а отримали характер державних операцій, які уряд вів за допомогою свого обов'язкового агента, гільдійного громадянина...»²².

Очевидно, що така політика також не була випадковою – де існує захищена законом приватна власність, там існує і певна, не лише матеріальна, територія, не підвладна авторитарним бажанням зверхника. Ж. Делєз і Ф. Гваттарі вважали, що «приватна власність та товарне виробництво – могильники держави»²³. Саме завдяки приватній власності з'являються панівні верстви, що не співпадають

з державним апаратом. В РФ «за перші 15 років XXI століття була сформована така модель державного капіталізму, за якої великі власники мали буквально виконувати волю держави, інакше їхні бізнеси не могли вижити. ... Хто володіє державою, той і володіє власністю та нею керує»²⁴.

Судова система Московії/Росії. Вже перший із англійців, які описували Московію, Ченслор, хвалив російське судочинство, тому що «тут немає юристів, які б вели процеси на суді; кожен сам править свою справу і подає чолобиття та відповіді письмово, зовсім не так, як в англійському судочинстві»²⁵. Чому ця система так сподобалася Ченслору, пояснюють записки уже згаданого Генріха фон Штадтена, який у 1564-1576 рр. жив у Московії, був опричник, автором твору «Країна та правління московитів»²⁶. Штадтен пише, що попри наявність т. зв. Судебників, за якими мали судити, в дійсності все відбувалося інакше. Не мало жодного значення, чи ти правий, чи винуватий – все вирішували гроші: хто має гроші – той і правий. І так відбувалося у всіх наказах²⁷. Відтак, в реальності у Московії панували право сили і тотальна корупція, що у значній мірі витікало з фактично відсутнього права власності.

Щодо ставлення до релігії та церкви. Одним із головних ідеологічних наративів Московії/Російської імперії було і є проголошення православ'я духовною скріпою держави і права захисту Московією всіх православних у світі. Наратив щодо захисника православ'я продовжував відігравати помітну роль у дипломатичних конструктах Росії, особливо тоді, коли було необхідно виправдовувати її агресію проти інших країн.

Наведемо декілька прикладів, як Росія захищала інтереси православних. Щодо ставлення Івана Лютото до духовенства, церков та монастирів вже згадувалося. Упродовж всього XVIII ст. і XIX ст. Росія вела постійні війни з Туреччиною (по чотири війни на кожне століття), наслідком яких стало розширення зони впливу Російської імперії на все Північне Причорномор'я. За умовами Кайнарджийського миру (1774) Росія записала себе гарантом безпеки християнських народів Туреччини. З 1791-1792 рр. вірмен, які проживали на територіях під протекторатом Великої Порти, наполегливо агітують переселятися за Прут на землі, вже завойовані Російською імперією. Та попри чисельні заяви Росії про страждання християн у «варварській Туреччині», звертає увагу, що церковні лідери кримських греків та вірмен «умовляли» людей переселятися в Азовську губернію. Логічно думати, що якби вірмени та греки так сильно потерпали від утисків уряду Великої

²⁰ Колесников А. Режим негативного консенсуса. Базовые цели, свойства, характеристики российской политической системы. Московский центр Карнеги. Декабрь 2017. С. 2. URL: [Article_Kolesnikov_1217_Russ_WEB.pdf](http://www.spsl.nsc.ru/article/kolesnikov_1217_russ_web.pdf) (дата звернення: 7.03.2022)

²¹ Покровский М. История России. Санкт-Петербург, 2002. Т. 1, 346 с. С. 27

²² Ключевский В. Курс русской истории. Лекция LXVIII. Отношение Петра к Старой Руси. URL: <http://www.spsl.nsc.ru/history/kluch/kluch68.htm> (дата звернення: 7.03.2022).

²³ Делёз Ж., Гваттари Ф. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип. Сокращенный перевод к. филос.н. М.Рыкина. Москва, 1990. С. 29.

²⁴ Колесников А. Там само, с. 2.

²⁵ Виппер Р. Там само. С. 17.

²⁶ Штадтен Г. Там само.

²⁷ Штадтен Г. Там само, III, 3-5об., 8об.-9

Порти та васального від неї Кримського ханства, то їх не доводилося б «умовляти» переходити під протекторат християнської Росії. Статистичні дані доводять, що Російська імперія аж ніяк не стала «землею обітованою» для переселенців. Подаючи відомості про народонаселення Бессарабського краю станом на 1816 р., надвірний радник П. Свиньїн зазначав, що «область сия потеряла много от побегов за границу болгар, молдаван, не могших переносить тягости земельных повинностей и притеснений»²⁸. Втекло, за його даними, не менше 3 тис. родин. «В начале 1814 года ... большая часть жителей была готова бежать на турецкую сторону Прута, но остановлена была отеческим увещанием преосвященного Экзарха»²⁹. Аналогічна ситуація склалася і з григоріопольськими вірменами, які мали «бажання повернутися за кордон», в Акерман, але губернатор В. Коховський за сприяння архієп. Йосипа «попередив це їх бажання», переселивши незадоволених у Новокахічевань (109 дорослих та 40 дітей)³⁰.

Ще один дуже показовий приклад: коли в 2-й пол. 1860-х рр. спалахнула боротьба греків-християн проти турків на о. Крит, Росія ніби й виступила з ініціативою різних «реформ» на острові, але далі дружніх порад султану не пішла. А коли той «чемно ухилився від їх реалізації», російський уряд «не знайшов нічого кращого, як надати Туреччині непряму підтримку у боротьбі з повсталими критянами»³¹. І це при тому, що за 10 років до цього саме під приводом захисту прав православного населення у Туреччині Росія розв'язала чергову війну проти Османської імперії, яку ганебно програла.

Характер зовнішньополітичної дипломатичної та пропагандистської риторики Росії. Сьогодні кремлівську пропаганду найчастіше порівнюють з геббельсівською, а Путіна – з Гітлером. Аналогія зрозуміла, тому що риторика майже ідентична до гітлерівської, коли той оголошував напад на Польщу. Втім, якщо брати той же самий часовий відрізок, то риторика Сталіна нічим не відрізнялася від риторики Гітлера, достатньо лише подивитися його заяви перед початком російсько-фінської війни. Проте, зводити всі ці наративи лише до ХХ ст. невіправдано, оскільки аналогічний інформаційний

контент знаходимо у вищих колах Російської імперії від Івана III Калити та його онука Івана Лютого і до утворення СРСР безперервно.

Саме Іван Лютий став чи не першим московським князем, який почав активно розмірковувати про сутність царської влади. Основна ідея, в якій він намагався переконати кн. А. Курбського, полягала у тому, що він є царем згідно з божественною волею, а всі ті, яких обирають – неповноцінні правителі. Так, у листі під час переговорів щодо миру до Стефана Баторія, Іван IV фактично дорікав королеві його виборчою владою: «Мы, смиренный Иоанн, царь и великий князь всея Руси по божии изволению, а не по многмятежному человеческому хотению»³². В. Ключевський влучно назвав його листи до князя Курбського наполовину «політичними трактатами про царську владу та наполовину полемічними памфлетами проти боярства та його домагань»³³.

І ще одна важлива сторінка у царюванні Івана Лютого, яка показує формування основних наративів московської історії, що стають постійними у всі наступні віки існування Російської імперії, пов'язана із захопленням у 1552 р. Казані. Вельми показовими є аргументи, якими московити пояснювали завоювання Казані. Аргумент перший – заздрість до багатства міста. За словами Івана Пересвєтова, «хотя бы таковая земля угодная и в дружбе была, ино было бы не мочно терпети за такое угодие»³⁴. Інші аргументи знаходимо в тогочасному документі «Казанська історія», який сміливо можна назвати чи не першим ідеологічним наративом в історії Московії³⁵. Отже, наступна причина – наратив, який також зустрічаємо упродовж всієї історії Московії/Росії/СРСР/РФ, що «територія Казанського царства історично є територією Русі: де стоїть тепер місто Казань, все те була єдина Російська земля»³⁶.

Третій, важливий для московської експансії наратив, який надалі також активно експлуатувався російською дипломатією для виправдання завоювань, що Московія є захисницею християнських народів, і дві пов'язані з цим тези, які водночас можна назвати головними ідеями твору, якими виправдовується законність казанського походу: захист від ворога та християнське месіанство, адже цар робив це не «для власної слави, а для блага християн»³⁷.

Відтак, упродовж не років і десятиліть, а століть, ми бачимо один і той же самий алгоритм дій, один і

²⁸ Свиньин, П. (сост.). Статистическое описание Бессарабской области. Составлено надворным советником Павлом Свиньиним 1 июня 1816 года. *ЗОИИД*. Одесса, 1867. Т. 6, с. 175-320. С. 211.

²⁹ Там само.

³⁰ Распоряжение правителя Екатеринославского наместничества В. Коховского казенной палате об отпуске денег на пропитание бедствующих армян, высланных из Григорополя в Новокахичевань. 31.08.1793 г., Екатеринослав. *Национальный архив Республики Молдова*, Ф. 1317. Оп. 1. Д. 22, ч. 1. Л. 111-113.

³¹ Покровский М. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей. Москва ; Берлин : Директ-Медиа, 2020. 559 с. С. 292

³² Ключевский В. Курс русской истории. Лекция XXX. Иван Грозный. Идея власти.

³³ Там само.

³⁴ Сочинения И. Пересвєтова. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1956 388 с. С. 233-234.

³⁵ Постников В. «Казанская история»: к вопросу об идеологических основах восточной политики России. *ж. Ойкумена*. 2007. Вып I. С. 75-84. С. 75.

³⁶ Там само, с. 76.

³⁷ Там само, С. 77, 79-80.

той же малюнок/схему форматування ментального вмісту російського політикуму – від царя-батюшки/секретаря КПСР – до оточення: виправдання постійної експансії своїми «історичними правами», «захист християн у всьому світі», «месіанство».

Аналізуючи політичні принципи та звичаї СРСР, американські дослідники відзначали авторитарний характер політичних структур Росії упродовж століть, який вони пов'язували з монгольським домінуванням над країною, внаслідок чого Московія засвоїла базовий принцип системи – безумовне підпорядкування Державі та обслуговування держави всіма її людьми та класами³⁸.

Характерна риса російської дипломатії та уряду – зрадливість, а потім – образа та ненависть до тих, кого вони ж зрадили. Значу кількість прикладів знаходимо у книзі К. Маркса «Викриття дипломатичної історії XVIII ст.». Так, лорд Норт суттєво допоміг Катерині II у підписанні Кайнарджийського миру між Росією та Портою. Катерина II йому «віддячила» – відмовила у допомозі, обіцяній на випадок війни між Англією та північноамериканськими колоніями, ще й виробила збройний нейтралітет проти Англії, відтиснувши тим самим для себе морські права Великобританії. А зразу після цього «раптом» почала «погано думати» про лорда Норта, заявила про «глибоку огиду», «повну відсутність довіри» до нього³⁹. Ще один із улюблених ходів петербурзького двору – «надавати своїм планам форму пропозицій, підказаних і нав'язаних йому іноземними дворами. Російській дипломатії приносять задоволення такі *qui pro quo*»⁴⁰. Чомусь це дуже нагадує один із головних рефренів сучасної російської дипломатії – «це не ми ...».

Військові наративи Росії («Росія ніколи ні на кого не напала і вела виключно захисні війни»; «Російська армія – сама велика та переможна армія у світі»). Ставлення до інших народів. До сьогодні у представників всіх верств російського суспільства існує дивовижний наратив щодо виключної миролюбності Росії, який, як мантру, повторюють навіть неприхильні до путінського режиму росіяни. Хоча самий побіжний погляд на історію Московії/Російської імперії/СРСР/РФ засвідчує, що це історія постійних війн, які були саме загарбницькими (за виключенням війн у Смутні часи та двох т. зв. Вітчизняних – 1812 та 1941–1945 рр.).

Незважаючи на постійні порівняння Путіна з Гітлером, слід зазначити, що насправді подібна модель

поведінки була притаманна багатьом очільникам Росії. Так, за типом характеру, моделлю мислення та рівнем обізнаності Путін сильно нагадує царя Миколу I, а ситуація, зокрема, з Кримською війною 1853–1856 рр. з дипломатичної/політичної та військової сторони є ніби дзеркальним відображенням дій сучасної путінської верхівки. За висновком М. Покровського, вся зовнішня та внутрішня політика Миколая I визначалася його характером «государя-вотчинника», який був щиро переконаний, що «всюди у світі політика визначається особистими смаками та симпатіями тих, хто її проводить...»⁴¹.

В 1848 р. частина учасників угорської революції втекла до Туреччини. Росія почала вимагати їхньої видачі. Султан відмовив, цар образився. Привід для чергового втручання в турецькі справи Росія знайшла легко – традиційне «заступництво» за «ображених православних» з приводу священного вогню в Єрусалимі. В лютому 1853 р. надзвичайний посол царя у Стамбулі князь Меншиков у категоричній формі зажадав усунення турецького міністра закордонних справ, оскільки той «недобросовісно діяв у питанні щодо святих місць»⁴². Порта поступилася, але після призначення нового міністра Росія виклала йому цілий список нових вимог. Зокрема, султан повинен був ще раз урочисто підтвердити обіцянки Кайнарджийської та Адріанопольської угод та чітко зафіксувати, по-перше, що право заступництва стосується всіх православних підданих султана, і вони можуть скаржитися російському цареві на зловживання турецької влади; по-друге, вся православна церква у Туреччині також підлягає російській опіці. Тобто, за умови прийняття таких вимог бл. 9 млн підданих християн султана отримали б фактично подвійну юрисдикцію і могли скаржитися цареві на султана, причому останній, на думку Миколи I, був зобов'язаний виконувати вимоги царя.

Спроби султана напряду домовитися з Миколою I нічого не дали⁴³. Після «виділення на роздуми» Порті 8 днів російській посол оголосив розрив дипломатичних відносин і виїхав із Константинополя. А 14 червня 1853 року Микола I підписав маніфест, в якому повідомляв: «истоцив все убеждения и с ними все меры миролюбивого удовлетворения справедливых наших требований, признали мы необходимым двинуть войска наши в придунайские княжества, дабы доказать Порте, к чему может вести ее упорство»⁴⁴.

Окупація князівств означала війну не лише з Туреччиною, а й із Францією. Микола I це розумів, але така війна не здавалася йому складною, оскільки вихідним пунктом бачення всіх російських операцій

³⁸ Frederic J. Fleron, Erik P. Hoffmann, Robbin F. Laird. Soviet Foreign Policy: Classic and Contemporary Issues. Proceedings of the Academy of Political Science (Vol. 36, Issue 4). Aldine de Gruyter, 1991. 857 p. P. 283.

³⁹ Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века. Москва, 1989 URL: https://scepsis.net/library/id_878.html (дата звернення: 12.01.2022). Гл. I. № 3.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Покровский М. Дипломатия... С. 156.

⁴² Там само. С. 172.

⁴³ Там само. С. 173

⁴⁴ Там само. С. 174.

Миколою I був легкий розгром турецьких військ⁴⁵. Подальші дії Туреччини та європейських держав ще більше переконали його у такій думці. Туреччина спочатку звернулася за посередництвом до Австрії, всі найбільш зацікавлені держави, у відповідь на звернення Туреччини про посередництво, швидко погодилися і запропонували сторонам конфлікту проєкт ноти, яка врахувала все найбільш істотне з російських вимог (так звана «віденська нота»)⁴⁶. Туреччина погодилася з цією нототою і, таким чином, привід для війни було усунено.

Микола I засумував: відмовитися від прийняття «віденської ноти» – відверто зізнатися, що історія зі святими місцями була просто приводом для розв'язування війни. Тому ноту прийняли, але російська дипломатія зразу почала так її тлумачити, що це зробило її цілковито неприйнятною для турецького уряду (тогочасні «Мінські угоди»).

Відтак, посередництво західних держав скінчилося повною невдачею і, як цілком слушно зазначив М. Покровський, «мало лише той наслідок, що образ усієї Європи у ролі прохача остаточно зміцнив Миколу у його зарозумілості»⁴⁷. Чи були у царя для цього якісь реальні підстави? Англійський посол Сеймур говорив, що Микола твердо вірив трьом речам: своїй військовій силі, допомозі австрійців та пруссаків і правоті своєї справи. Те ж саме можна сказати і про Путіна, лише замість допомоги австрійців та пруссаків треба писати «допомоги Китаю». «Вірити у правоту своєї справи було дорогоцінною особливістю Миколи у всіх його вчинках; він не допускав, щоб він міг бути не правий»⁴⁸. М. Покровський зробив ретельний аналіз тодішньої економічно-військової ситуації в Росії і дійшов висновку, що знайти в історії приклад більш виразної безпідставної самовпевненості було би складно (тепер маємо ще більш яскравий приклад Путіна). Незважаючи на те, що на час Кримської кампанії реальна кількість армії була значно більшою, ніж могла виставити тоді будь-яка європейська держава, але якість цього війська була дуже низькою: «Озброєння нашої армії було дуже поганим: у той час, коли значна частина піхоти іноземних армій уже мала нарізні рушниці, і вся піхота їх була озброєна ударною рушницею, у нас деяких частинах військ все ще існували крем'яні рушниці»⁴⁹. Вступивши у війну росіяни не були забезпечені ані порохом, ані продовольством, ані зброєю. Тоді як союзні війська мали нарізну зброю, яка призводила до якісних змін в особовому складі: люди привчалися діяти у розсипному строю, пристосовуватися до місцевості,

вчитися обирати мету, що, в кінцевому рахунку, змушувало солдатів думати. Натомість, російські солдати нічого цього не вміли: їхнім завданням було гарно марширувати, а думати взагалі «було найсуворіше заборонено – вся миколаївська дисципліна стояла на тому, щоб вибити з людини цю шкідливу звичку»⁵⁰. Статистика вражала: на навчання стрільби на солдата виділялися кошти на 10 бойових патронів на рік, але й і це лише на папері.... Рушниці солдат ... навіть у гвардійських полках всередині були вкриті іржею та порохом...»⁵¹. Характеристика тогочасної російської армії – «забита знизу та до мозку костей розбещена зверху»⁵².

Ситуація і далі розвивалася, як під одне лекало з сьогодення: 9 лютого 1854 р. з'явився маніфест «царя-батюшки», що починався з традиційної заяви щодо «щирого бажання» російського імператора «припинити кровопролиття». Але «підступні підбурювання» Англії та Франції завадили цьому доброму бажанню здійснитися. «Отже, проти Росії, яка бореться за православ'я, поруч із ворогом християнства стають Англія та Франція»⁵³. Далі Росія нагадала (і не вперше) про 1812 р. і пообіцяла його повторити⁵⁴. Описувати хід всієї військової кампанії немає можливості та й потреби. Дамо лише окремі характерні замальовки з битви за «город русской славы» Севастополь, який точніше було би назвати містом російської ганьби. Старе неякісне озброєння, непрофесійна стратегія і тактика призводили до величезних втрат особового складу. Відступ, за офіційними повідомленнями, скоєний упорядковано, згідно з приватними – у повному безладі, що не дивно, оскільки командувачі навіть не знали, де знаходяться їхні війська⁵⁵. З моря ця чорноморська фортеця вважалася неприступною, але союзники без особливих проблем захопили її з суходолу, оскільки звідти вона була майже незахищена. Найфантастичніше у всьому цьому те, що головнокомандувач чорноморського флоту і сухопутних сил у Криму князь Меншиков, який ще до початку війни особисто попереджав щодо атаки союзників на Севастополь із суходолу, не дозволив інженерам провести необхідні роботи з укріплення міста з суші, «передбачаючи, що ці офіцери надарма витратять величезні суми грошей», тобто, вкрадуть їх⁵⁶. Після першого ж зіткнення з силами союзників російські війська отримали поразку і дорога до міста була відкрита. Севастопольська оборона була такою кривавою, що виглядало, ніби місто захищали вали не з землі, а з

⁴⁵ Покровский М. Дипломатия... С. 174-175.

⁴⁶ Там само. С. 176-177.

⁴⁷ Там само. С. 177

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. С. 183.

⁵⁰ Покровский М. Дипломатия... С. 183, 184.

⁵¹ Там само. С. 182.

⁵² Там само. С. 184.

⁵³ Там само. С. 209.

⁵⁴ Там само. С. 194.

⁵⁵ Там само. С. 219.

⁵⁶ Там само. С. 216.

людських тіл. Як писав М. Покровський, це був чи не єдиний випадок в історії всіх облог, коли захисники в обороні щодня втрачали народу набагато більше, ніж нападаючі⁵⁷. Під час Інкерманської битви 24 жовтня 1854 р. росіяни втратили до 12 тис. людей⁵⁸. Всі інші складові цієї «бліц-кампанії» також нагадують сучасну війну РФ проти України: відсутність нормальної логістики, брак продуктів та медикаментів, бездарне командування, ставлення до солдат як до гарматного м'яса тощо.

У військових кампаніях Московії/Росії можна виділити низку сталих рис: загарбницький характер під різними «високими» гаслами, виключно зневажливе ставлення до життя власних солдатів; недостатнє, зазвичай, забезпечення (логістика), що регулярно перетворювало російських солдат на мародерів; відсутність у них будь-якої військової ініціативи та власної думки.

Що у такому випадку робило російську армію такою «непереможною» в колективній уяві Заходу? По-перше, величезна, у порівнянні з іншими арміями, кількість живої сили при тотальній відсутності дбайливого ставлення до неї. Звідси поширена тактика закидання тілами, що часто викликало у супротивника шок; по-друге, постійні безперервні війни, які вела Росія, дозволяли перекривати ганебні поразки окремими гучними перемогами; по-третє, постійна готовність політикуму кидати свої війська у самі різні регіони земної кулі, що створювало у «наївного» Заходу уявлення про наявність відповідного рівня підготовки, реорганізації та забезпечення армії, чого також найчастіше не було. Та поки це з'ясовувалося, проходив певний час, потім ще деякий час припадав на оговтування західних країн від безглуздості ситуації і лише потім вони починали робити певні кроки, що давало Росії можливість досягати деяких успіхів. За Петра I Азовські походи (невдала війна з Туреччиною за вихід до Чорного моря), Велика Північна війна за вихід до Балтійського моря, яка тривала понад 20 років. Почалася ця війна зі спроби московитів захопити Нарву в листопаді 1700 р, яка закінчилася їхньою ганебною поразкою: Карл XII з 8500 солдатами атакував московський табір та вщент розгромив 35-тисячну московську армію. Перемога Петра I у 1709 р. у Полтавській битві, але повна поразка у Прутському поході проти Туреччини, яка змусила Московію повернути Туреччині Азов та зруйнувати Таганрог. Лише у серпні 1721 р. між Московією та Швецією укладено Ніштадський мир, який забезпечував Росії вихід у Балтійське.

При завоюванні Сибіру, Далекого Сходу, Півночі, Кавказу і т. д. навіть при наявності офіційного розпорядження із центру щодо «умовляння» тубільців перейти у підданство до Росії, військові на місцях

найчастіше це ігнорували. Зрада та вбивство послів були для них цілком нормальною справою. Коли єнісейські киргизи розбивали вщент російські загоны, які намагалися збирати данину з місцевого населення, росіяни з Красноярського острогу в 1630 р. під час переговорів захопили і повісили людей князя Кояна. Аналогічна ситуація була із завоювання чукчів – всі походи 1730–1740-х рр. вони мали відверто каральний характер (поселення руйнували, чоловіків вбивали, жінок та дітей вивозили). Так козацький сотник Шипіцин із загоном влітку 1740 р. пішов за ясаком від «річкових» чукчів. Зустрівши по дорозі великий військовий загін росіяни не ризикнули прийняти бій, запросили у свій табір для перемовин 12 чукотських тоєнів/старійшин та всіх їх вирізали. Та попри ці каральні міри всі війни проти чукчів закінчувалися для Росії невдачею, так що на деякий час ці спроби були повністю полишені, і лише підвищена увага британців та французів до Чукотки змусила Катерину II знову поставити питання підкорення краю. Але тепер це робили дипломатичним шляхом, і теоретично чукчі погодилися, за що були звільнені від податку на 10 років і отримали незалежне самоврядування. Ще у сер. XIX ст. у зведенні законів Російської імперії чукчів відносили до «не цілком підкорених» народів⁵⁹.

Кавказ, як і інші регіони колишнього СРСР також був «споконвічною російською землею» і сферою геополітичних інтересів Росії. Саме Чеченські війни дали можливість укріпитися Путіну на «tronі». М. Покровський переконливо доводить, що «злого чеченця» створила саме політика Росії по відношенню до корінних народів Кавказу. Кавказькі війни, на думку історика, мали, насамперед, стратегічне значення – вихід на кордони Персії з подальшою експансією на її територію. Попри те, що і Катерина II, і Олександр I вважали за краще домовлятися з гірськими племенами, але «пропонувати таке рішення – означало не розуміти психології військових людей, які діяли у Закавказзі». Їм значно більше подобалося «підкоряти» цих, як вони любили говорити «обірванців», ніж вести з ними «якісь переговори та поважати якісь їхні права та звичаї»⁶⁰. У 1803–1804 рр. цілий ряд ханств на північ від Араксу підкорилися Росії. Розповідати про методи та зразки російського адміністрування на Кавказі можна довго. Характерними їхніми рисами були презирливе ставлення до місцевого населення, відтискання земель та майна, постійні провокації з цією ж метою⁶¹. Дуже швидко автохтони зрозуміли, що всі запевняння російського керівництва

⁵⁷ Покровський М. Дипломатія... С. 223.

⁵⁸ Там само. С. 229-230.

⁵⁹ Тан-Богораз В. Чукчи. Ленинград, 1939. Т. 2. URL: http://az.lib.ru/t/tanbogoraz_w_g/text_1939_chukchee2.shtml (дата звернення: 28.04.2022)

⁶⁰ Покровський М. Дипломатія... С. 256.

⁶¹ Там само. С. 264, 266.

щодо недоторканності їхньої власності є повною брехнею, і жителі масово почали втікати у «варварську» Персію від російського «благоустрою».

Ген. Єрмолов офіційно називав усе населення Чечні одною суцільною «зграєю розбійників», а найживанішими словами стосовно горців були шахрай, злодій, лиходій та обірванець⁶². Один російський ротмістр (родом чеченець) розповідав: «Побойючись росіян ... вони (чеченці) селилися спершу хуторами ... в неприступних місцях ущелин, лісів та ін. Росіяни нападали на них, грабували їхнє майно, палили хутори, вбивали і полонили людей, тому ще довго чеченці не наважувалися оселятися на ній [рівнині між Терекком та горами]»⁶³. Природно, що чеченці почали відповідати росіянам тим самим. Політика єрмоловської адміністрації також була традиційно російською: у разі крадіжки кожне село повинно було видати злодія, а якщо він сховається, то його родину. А у випадку, якщо «слідство виявить, що жителі безперешкодно пропустили нападників..., то село винищували, а жінок та дітей вирізали...»⁶⁴. Чеченці розповідали про випадки, коли за вбивство козака винищували жителів цілого аулу⁶⁵. Тож, як бачимо, «злий чеченець» не дарма таким став і не завжди був таким. Як зазначав М. Покровський, «до прийняття ісламу чеченці були миролюбнішими за своїх сусідів»⁶⁶. Але історик забув додати, що і прийняття ісламу чеченцями у XVIII ст. було тісно пов'язане з різким піднесенням у них войовничих настроїв під впливом безперервної запеклої боротьби з росіянами.

Зневажливе ставлення російських імперців та їх обивателів до всіх інших народів – ще одна яскраво виражена характерна риса їхнього мислення та спілкування. На всіх рівнях політичному звучить один і той же рефрен, що «так звана Україна – це недодержава». Утім, аналогічні вислови можна почути й в адресу інших колишніх союзних республік. Цитувати головного ідеолога євразійства О. Дугіна у цьому контексті можна дуже довго. Коли, після помаранчової революції в Україні, Росії все ж таки вдалося привести до влади В. Януковича, О. Дугін давав низку інтерв'ю, зокрема, донецьким ЗМІ: «До Януковича в Україні бесновалась неонацистская сволочь, которая вытворяла омерзительные вещи, пытаясь навсегда разорвать народы, культуры, языки, историю. ... Эта нация может сложиться, если произойдет нормализация отношений с Россией с одной стороны. С другой – если Украина найдет нужную форму отношений с Евросоюзом. Не вступит туда и в НАТО любой ценой, но быть

некой посреднической инстанцией между Европой и Россией. Думаю, эта роль вполне годится для украинской геополитики; Украина – неестественное геополитическое образование, государство-тампон... Сейчас нам нужен такой Пакт о разделе зон влияния, чтобы российская граница проходила не по рубежу странных государств-марионеток, а непосредственно между Россией и Европой. Эта общая российско-европейская граница должна проходить по линии цивилизационного раздела, а не по рубежам маргинальных псевдогосударственных образований. ... А государство Украина в нынешнем виде – это недоразумение»⁶⁷.

Ця бацила імперськості проявляється на всіх рівнях соціуму, навіть у знаних у всьому світі дисидентів. Один із вражаючих прикладів цього – Олександр Солженіцин. У 2003 р. в американському емігрантському журналі «Вісник» був опублікований «Відкритий лист» Семена Бадаша, в якому він з огляду на серйозний вік вважав за необхідне розповісти важливі, на його думку, деталі та події щодо перебування в Особливому таборі в Екібастузі, які Солженіцин у романі «Архіпелаг Гулаг» відобразив не зовсім точно, а низку важливих подій «чомусь» просто випустив⁶⁸. Спочатку С. Бадаш наводить уривок з листа Лева Копелева, завдяки якому рукопис О. Солженіцина «Іван Денисович» опинився в О. Твардовського, що і визначило його письменницьку кар'єру. Лист не призначався для публікації і лише у 1993 р. табу зняли, а надрукували його за наполяганням М. Копелева та П. Літвінова у 2001 р. Зокрема, Лев Копелев писав Солженіцину: «Ты и твои единомышленники утверждаете, что исповедуете религию добра, любви, смирения и справедливости. Однако в том, что ты пишешь в последние годы, преобладают ненависть, высокомерие и несправедливость. Ты ненавидишь всех мыслящих не по-твоему, живых и мертвых. Ты постоянно говоришь и пишешь о своей любви к России и честишь всех, кто не по-твоему рассуждает о русской истории. Но неужели ты не чувствуешь, какое глубочайшее презрение к русскому народу и к русской интеллигенции заключено в той черносотенной сказке о жидо-масонском завоевании России силами мажарских, латышских и др. «инородческих» штыков? Именно эта сказка теперь стала основой твоего «метафизического» национализма, осью твоего «Красного колеса». Увы, гнилая ось»⁶⁹. Однак з огляду на тему цієї статті, значно цікавішим є опис п. Семеном табірною буття в період

⁶² Покровский М. Дипломатия... С. 286, 278

⁶³ Там само. С. 278–279.

⁶⁴ Там само. С. 291

⁶⁵ Там само. С. 292.

⁶⁶ Там само. С. 287.

⁶⁷ Інформаційний портал «Донецький комунікаційний ресурс», 27 березня 2010 р.

⁶⁸ Бадаш С. Открытое письмо Солженицину. *ж. Вестник*, № 15 (326), 23.07.2003. URL: <http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Badash-Solg.htm> (дата щзвернення: 12.08.2016)

⁶⁹ Бадаш С. Там само.

перебування там Солженіцина, до чого його спонукало «...неверное изложение вами нашей забастовки-голодовки в Экибастузе зимой 1952 года, как и на практически полное отсутствие информации о Норильском восстании в 1953 году...»⁷⁰. Далі краще дати прямі цитати: «Вы, Александр Исаевич, только догадывались о существовании нелегального многонационального лагерного Совета эков. ... А Совет был, и действительно многонациональный. От евреев в него был приглашен я, а инициаторами и руководителями были авторитетные у бандеровцев братья Ткачуки»⁷¹. Потім Бадаш розповідає щодо виявлення та ліквідації стукачів: «В «АГ» вы, Александр Исаевич, ничего не сказали о национальной принадлежности этих стукачей. В большинстве они были русскими... Ни одного стукача из бандеровцев не было»⁷². Також С. Бадаш описує перебіг Норильського повстання: «В этом участвовали в основном бандеровцы, и к ним присоединилось небольшое число эков других национальностей. В «АГ» это опущено, ибо вы постоянно принижаете роль бандеровцев ..., хотя их в лагере было около 70%, и именно они, а не русские, как вам бы хотелось, были основной силой*. У примітці до цього речення Бадаш додає: «(*... В Экибастузе были два отдельных барака, в которых содержались каторжане с отличительными от нас всех буквами «КТР» на одежде – осужденные по Указу Верховного Совета от 1943 года за пособничество немецким оккупантам. В их числе были бывшие бургомистры, полицаи, работники передвижных немецких душегубок, расстрельщики евреев или вешатели пойманных партизан. Почти все они были русскими)»⁷³.

З поч. 2000-х рр. антиукраїнська риторика на російських телевізійних каналах невпинно зростала з року в рік, але стала абсолютно домінуючою після анексії Криму у 2014 р. Виправдовували це, традиційно, історичними правами Росії та «фашистським переворотом» у Києві» тощо. Для притомних жителів РФ опудало українського неонацизму виглядало жалюгідно, адже це говорили у країні, де, за словами В. Познера, «почти на каждом фанатском секторе свастика, где режут и бьют иностранцев, где еврей у половины сограждан обзываетельное слово, а все остальные – хохлы, чурки, татарва, косоглазые, звери, чехи – куча “добрых” эпитетов ко всем другим национальностям»⁷⁴.

⁷⁰ Бадаш С. Открытое письмо Солженищину. *ж. Вестник*, № 15 (326), 23.07.2003. URL: <http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Badash-Solg.htm> (дата пзвернення: 12.08.2016)

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Познер В. Один плешивый мальчик хочет войти в историю. URL: http://veterano.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=5084:vladimir-pozner-odin-pleshiviy-malchik-khochet-voiti-v-istoriyu&catid=26&Itemid=123 (дата звернення: 22.04.2022)

Наприкінці 1993 р. З. Бжезінський здійснив поїздки до Середньої Азії та Грузії і вже тоді відзначив, що всі вищі політичні керівники країн цих регіонів дуже різко висловлювалися щодо використання Москвою питання про російськомовне населення для виправдання своїх претензії на втручання у справи цих держав. Президент Казахстану Н. Назарбаєв публічно заявив, що всі «розмови про захист росіян, які проживають в Казахстані, нагадують часи Гітлера, який теж починав з питання захисту судетських німців»⁷⁵.

Однак, ця зверхність стосовно інших народів зовсім не є наслідком радянських часів – це також давня й усталена риса політики Москви. В XIX ст. це знайшло яскраве втілення в «наукових», а насправді – ідеологічних конструктах відомого слов'янофіла М. Данилевського, які з повним правом можна назвати расистськими або нацистськими. Найвідоміша його праця «Росія та Європа» побачила світ у 1871 р., більш аніж за 20 роки до публікації книги Хьюстона Стюарта Чемберлена «Основи XIX століття», яка вважається фундаментом націонал-соціалістичної расистської ідеології Третього Рейху. Гітлерівський расизм знає весь світ, але шовіністично-расистську ідеологію, викладену М. Данилевським, чомусь майже не згадують.

М. Данилевський намагається довести, що хоча будь-який народ має право на державне існування, але це право обмежується умовою «свідомості цього права, бо несвідомої особи ні індивідуальної, ні народної бути не може»⁷⁶, а тому, якщо якийсь народ не має такої свідомості, то його захоплення не можна вважати злочином, бо ж він несвідомий. Причини такої несвідомості є різними, але це не важливо, тому якщо поряд із несвідомим народом живе інший – «свідомий», то останній поглинає «несвідомого» – «бо не може ж плем'я, більш могутнє і зріле, зупинити свій ріст тому, що йому на шляху зустрічаються ці племенні недоростки». До таких «недоростків» М. Данилевський відносить, зокрема, й фінів, яких росіяни, виявляється, ніколи не підкоряли: просто від «початку історії» фіни перебували «в дружньому союзі з слов'янськими племенами і спільно» заклали основу держави⁷⁷. А оскільки росіяни були сильнішим племенем, то вони і поглинули їх «природним шляхом асиміляції».

Також, існують інші народи, які «померли для політичного життя, зберігши ще свої етнографічні особливості»⁷⁸. Такими народами, на переконання історика, є вірмени та євреї. І зрештою, є народи, «так само, як і окремі особи, які заслуговують ...

⁷⁵ Бжезінський З. Преждевременное партнерство...

⁷⁶ Данилевский Н. Россия и Европа. 1869. URL: http://az.lib.ru/d/danilevskij_n_j/text_1869_rossia_i_europa.shtml (дата звернення: 12.03.2021)

⁷⁷ Там само, с. 169.

⁷⁸ Там само.

позбавлення волі, яку завжди використовували на зло. Такі – поляки»⁷⁹. Щоправда, тут Данилевський застерігає, що карати Польщу мала право лише Росія, «проти якої, як і проти всього слов'янства, Польща завжди була винна»⁸⁰. Тобто, Польща, яку Росія втопила в крові і позбавила незалежності, сама у цьому винна, а поляки є невдячними, оскільки саме Росії зберегла їх, як націю.

Далі М. Данилевський розповідає про необхідність ліквідації Туреччини та Австрії, оскільки вони «втратили будь-який сенс. Ніколи не маючи внутрішніх основ і причин існування, вони втратили тепер і те тимчасове і випадкове значення, яке служило виправданням їхнього політичного буття; іншими словами, вони померли і, подібно до будь-якого трупа, шкідливі в гігієнічному відношенні...»⁸¹. Тому, підсумовує М. Данилевський, «з якої б сторони ми не підступали до справи, Всеслов'янська федерація з Росією на чолі, зі столицею в Царгороді – ось єдине розумне, осмислене вирішення великого історичного завдання, що отримало останнім часом назву східного питання»⁸².

Фактично, вся ця праця М. Данилевського є мегалітичною преамбулою для аксіоматичного для нього висновку, що «Росія надто велика і могутня, щоб бути лише однією з великих європейських держав»; і що вона страждала, вимушено займаючи цю роль «ось уже сімдесят років»⁸³. Тому Росія може зайняти гідне себе та слов'янства місце в історії, лише ставши «главою особливої, самостійної політичної системи країн і служачи противагою» всій Європі⁸⁴. А от якщо Росія не стане «представницею слов'янського світу», тоді вона «втратить історичну мету свого існування, продемонструє світові жалюгідний зразок історичного недоросля величезних розмірів»⁸⁵. Саме ця «історична місія» Росії робить неминучою її протистояння з Європою.

Хоча тоді більшість науковців критично оцінили дану працю М. Данилевського, але такий націоналістичний твір був радо прийнятий Олександром III, завдяки чому ця доктрина фактично стала офіційною – працю наполегливо рекомендували всім викладачам історії, як настільне керівництво для викладання та роз'яснення історії Росії учням та студентам⁸⁶.

Чому саме Україна? Без України не просто велика Росія, і й просто Росія в принципі немож-

лива. Для того, щоби стати Росією, Московії було необхідно захопити Україну-Русь, забезпечити собі примордальну основу для свого нового імперського статусу під назвою Російська імперія – створити симулякр щодо трьох народів-братів та єдиної їхньої колиски – Києва, потім зробити невимушений перехід від братніх народів та спільної історії до великої Росії – імперії (читай – Московії) як єдиної правонаступниці Київської держави. Тобто, Росія без України перетворюється в Московію. Але питання не стільки в історичній перспективі – це лише ідеологічне виправдання імперських амбіцій РФ, але, насамперед, у геополітичних планах Росії, як це зазначав З. Бжезінський: «Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може поборотися за імперський статус, але тоді вона би стала в основному азійською імперською державою...»⁸⁷; і навіть більше: «незалежність України кинула виклик претензіям Росії на божественне призначення бути прапорноносцем усієї панслов'янської спільноти»⁸⁸.

9 грудня 2021 р. В. Путін проводив онлайн-зустріч з членами Ради з прав людини (СПЧ), на якій відбулася полеміка з відомим кінорежисером Олександром Сокуровим. О. Сокуров озвучив низку проблем з правами людини у РФ, зокрема, відзначив, що на Північному Кавказі зростають антиросійські настрої і запропонував відпустити тих, хто не хоче входити до складу РФ. Реакція Путіна на це була дуже нервовою: «Есть за что извиниться, потому что у вас не выступление, а манифест», що в РФ ніхто не хоче сепаратизму. Потім, всупереч собі ж, зазначив, що у РФ понад 2000 територіальних претензій і висловився про неприпустимість публічного озвучування таких питань. Далі більше: Путин, очевидно, сам того не усвідомлюючи, проговорився, що РФ створювалася, як багатонаціональна і багатоконфесійна держава, але, «разве русский народ, об интересах которого вы сейчас сказали, заинтересован в распаде Российской федерации? Или вы хотите превратить нас в Московию?!»⁸⁹. Цей дуже показовий монолог засвідчує, що Путін прекрасно знає, що РФ створювалася, як багатонаціональна держава, і без усіх цих інших народів це буде не Росія, а просто Московія. А всі інші розмови щодо «неіснуючих» української нації та держави Україна – це політична демагогія, розрахована на внутрішню та зовнішню малоосвічену інертну аудиторію. Ще один важливий штрих: у фразі щодо розпаду РФ внаслідок реалізації конституційного права народів РФ на самовизначення та суверенітет, Путін проговорюється: «разве русский народ заинтересован в распаде

⁷⁹ Данилевский Н. Россия и Европа. 1869. URL: http://az.lib.ru/d/danilewskij_n_j/text_1869_rossia_i_europa.shtml (дата звернення: 12.03.2021)

⁸⁰ Там само, с. 170.

⁸¹ Там само, с. 175.

⁸² Там само, с. 283.

⁸³ Там само, с. 304.

⁸⁴ Там само, с. 305.

⁸⁵ Там само, с. 306.

⁸⁶ Покровский Дипломатия..., с. 354.

⁸⁷ Бжезінський З. Великая..., с. 61.

⁸⁸ Там само, с. 110.

⁸⁹ URL: <https://www.svoboda.org/a/31602955.html> (дата звернення: 27.02.2022)

РФ?». Тут точка відліку в побудові системи координат державного поля РФ визначена цілком прозоро: не зацікавленим є «російський народ», а інтереси і бажання всіх інших народів Путіна і «русский народ» не цікавлять.

Ця лінія завжди була присутня у політиці Росії, і після розпаду СРСР та умовних демократичних реформ у РФ нікуди не ділася. Уже в 1994 р. З. Бжезінський застерігав від ідеалістичного оптимізму у стратегічних планах щодо взаємовідносин США та Росії⁹⁰. У статті «The premature partnership» він довів переоцінювання адміністрацією Клінтона позитивних змін у РФ і стратегічну недооцінку нових держав, які утворилися в результаті розвалу СРСР, передусім – України. Корені проблеми, на його переконання, насамперед, у тому, «яке значення в російській політиці має старе питання, що найбільше хвилює почуття більшості політиків і громадян, а саме: «Що є Росія?» Чи є вона, насамперед, нацією-державою, чи вона – багатонаціональна імперія? Дані опитувань показують, що приблизно дві третини росіян, і навіть більшість демократичних політиків вбачають у розпаді Радянського Союзу трагічну помилку, яка має бути якось виправлена»⁹¹. Вже тоді у 1993-1994рр. в російському політикумі було поширеним уявлення, що «українська незалежність – це аномалія та загроза положенню Росії як світової держави»⁹².

У Нью-Йоркській публічній бібліотеці зберігається стаття Р. Лемкіна «Радянський геноцид в Україні». Вчений пише, що стратегічне розташування України є дуже важливим для Росії. «Доки Україна зберігатиме свою національну єдність, доки її народ вважатиме себе українцями і домагатися незалежності, Україна буде серйозною загрозою самої суті радянської ідеї ... «(йдеться про створення «радянського народу»), адже українці не є росіянами і ніколи ними не були: у них інша культура, інший темперамент, інша мова та інша релігія»⁹³. Вчений називає знищення української нації класичним прикладом радянського геноциду. Згідно з даними журналу «Ukrainian Quarterly» (осінь 1948 р.), лише у 1931 р. 51 713 українських інтелектуалів вислали до Сибіру; аналогічна доля спіткала й щонайменше 114 значних поетів, письменників та художників. У Західній та Карпатській Україні й Буковині влітку 1949 р. було знищено щонайменше 75% інтелектуалів та фахівців⁹⁴. Паралельно з цим репресували українські церкви та священників. У 1926–1932 рр. ліквідували УПАЦ, під час великих чисток вбили понад 10 тис. священників та митрополита В. Липківського (1937 р.) якого А. Кримський називав апос-

толом українського релігійно-національного відродження. В 1946 р. ліквідували і УГКЦ.

Голодомор був третьою хвилею удару по українській нації, оскільки велика маса «незалежних селян... була сховищем українських традицій, фольклору та музики, національної мови та літератури, національного духу... Між 1932 та 1933 роками 5 000 000 українців було доведено до голодної смерті»⁹⁵. Ще у 1951 р. Р. Лемкін порівнював політику СРСР щодо українців з політикою нацистів щодо євреїв та слов'янських народів. Так, місто Винницю він назвав українським Дахау⁹⁶.

Знищення української нації Р. Лемкін називає класичним прикладом радянського геноциду, хоча «масове винищення народів і націй... не є новою рисою політики [Кремля] експансіонізму... Навпаки, це довгострокова внутрішня політика Кремля, яка мала численні прецеденти і в царській Росії»⁹⁷.

Фактори, які викликали стале відтворення авторитарного тоталітарного режиму в Московії/Росії/СРСР/РФ. Це питання тісно пов'язане з т. зв. національним характером і тим, що сьогодні доволі часто доводиться чути на самих різних комунікативних рівнях – «рабством у крові російського народу». Інша річ, наскільки взагалі є виправданим питання щодо існування національного характеру? Вірогідно, має сенс говорити про наявність пізнаваних рис характеру не лише індивідууму, але й «колективної етнопонаціональної особистості». Тобто, якщо певні риси спостерігаються у більшості представників народу, тоді можна говорити і про певний тип національного характеру/психотип. Але така постановка питання несе небезпеку стереотипізації (значить – гомогенізації та спрощення) у сприйнятті «Інших», адже більшість – це не всі, і про це необхідно пам'ятати. Однак, значно важливішим є питання, які фактори визначають фундаментальні риси національного характеру. І тут відповідь очевидна – це географічно-кліматичний чинник та політична історія народу/ історія його державності.

Саме специфіка російської державності стала визначальним фактором багатовікового негативного відбору у формуванні російської нації. Відомий вираз англійського історика та політика Дж. Е. Дальберг-Актона (†1902), що «Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно» (англ. Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely) – це своєрідний ключ до пояснення саме такої тенденції російського соціуму приймати, погоджуватися і навіть пишатися самими авторитарними формами державного устрою. Століття життя в тоталітарній державі, очолюваній, переважно, «маленькими», неповноцінними в особистісному сенсі кер-

⁹⁰ Бжезинский З. Преждевременное партнерство...

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

⁹³ Лемкин Р. Там само.

⁹⁴ Там само

⁹⁵ Лемкин Р. Там само

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

маничами, задіювали механізм негативного відбору на всіх рівнях суспільства.

Правління Івана Лютого – яскраве свідчення того, як абсолютна влада в руках однієї психічно неповноцінної людини вкрай розбещує не лише її саму, але і все суспільство: «Через гроші земських обмовляли всі: їхні слуги, робітники та служниці, і простолюдин із опричинни – посадський чи селянин. Я мовчу про те, що дозволяли собі слуги, служниці і малі діти опричних князів і дворян! У силу указу все вважалося правильним...»⁹⁸.

Відомий вчений-психіатр В. Райх доводив, що «фашистська ментальність – це ментальність «маленької людини», поневоленої, але яка прагне влади...»⁹⁹. Це підтверджує і Х. Аренд. Розповідаючи про нацистського злочинця А. Ейхмана, вона не може приховати свого подиву від несумісності «між невимовним жахом діянь і цілковитою сірістю того, хто їх вчиняв»¹⁰⁰. Х. Аренд доходить висновку, що банальність індивіда, як особистості, його цілковита сірість/пересічність і є тим необхідним та благодатним ґрунтом, який органічно поєднує посередні розумові здібності з високим ступенем морального ідіотизму. Саме така банальна людина є ідеальним знаряддям для тоталітарної нацистської держави у реалізації всіх її програм. А формує таку людину держава, на що також звертав увагу В. Райх: «кожен суспільний устрій створює в масах своїх членів психологічну структуру, яка необхідна йому для досягнення своїх основних цілей»¹⁰¹. Гітлер відкрито говорив, що маса лише відображає те, що вливається у її свідомість. Після його приходу до влади вся ця безліч сірих людей змогла ототожнити себе з «державою» та «нацією», які замість них були «великими та сильними»¹⁰². Сьогоднішня Росія – яскраве тому свідчення. Упродовж 20 років там послідовно формувалася така сіра безособова дегуманізована біомаса з діагнозом моральний ідіотизм, а моральний ідіотизм – це «заразна духовна і соціальна хвороба», ознаки якої, на жаль, помічаються не одразу¹⁰³. І формувалася ця маса знову ж таки державою.

Х. Аренд відзначила ще одну характерну рису Ейхмана: «він та його підлеглі мали цілу мову, яка допомагала ухилятися від відповідальності за свої вчинки. Ця мова називалася Amtssprache, тобто, «офіційна» або «бюрократична мова». Наприклад, коли їх питали, чому вони зробили певний злочин, вони відповідали «мені довелося це зробити», а на запитання «чому» давали відповідь «такий був

наказ», «така політика організації», «такий закон»¹⁰⁴. Це знову повертає нас до проблеми Держави, оскільки бюрократична мова – це мова державної машини, тобто машини реалізації влади.

У книзі «Про тоталітаризм» Х. Аренд наводить невітніші для більшості представників нинішньої Росії докази, що «тоталітарне правління, незважаючи на свій явно злочинний характер, спирається на масову підтримку... Тож не дивно, що вчені, а також державні діячі часто відмовляються визнати цей факт. Перші посилаються на магічний вплив пропаганди та методи промивання мозку, а другі просто заперечують дану обставину... Нещодавно опубліковані секретні доповіді про стан громадської думки в Німеччині під час війни (з 1939 по 1944 р.), підготовлені СС, дуже показові щодо цього. Вони демонструють, по-перше, що населення було дуже добре поінформоване про ... масові вбивства євреїв у Польщі, підготовку нападу на Росію, а по-друге, попри той ступінь пропагандистської обробки, вони зберігали здатність до формування незалежних суджень. Однак, все це анітрохи не послаблювало загальної підтримки гітлерівського режиму. Цілком очевидно, що масова підтримка тоталітаризму не виникає ні з невігластва, ні з процесу промивання мозку»¹⁰⁵. Цим же питанням задавалися Ж. Делез та Ф. Гваттарі, на думку яких «фундаментальна проблема політичної філософії...: “Чому люди борються за рабство так, ніби йдеться про їх порятунок?” В. Райх стверджує: ні, маси не були обдурені, вони хотіли фашизму в цей момент..., і саме це ... треба пояснити»¹⁰⁶.

Після анексії Криму В. Познер написав: «Раньше у меня было убеждение, что все зло в Кремле. Теперь, за последние три месяца я увидел, сколько говна кипит в головах моих знакомых, которых я считал неглупыми людьми... Я убедился, что Путин – *наш* президент... И меня впервые в жизни посетила мысль о том, что стадо вряд ли изменится за время моей жизни»¹⁰⁷.

А на питання щодо колективної відповідальності народу/країни гарну відповідь дав вирок Нюрнберзького трибуналу: «Вся влада опинилася у руках Гітлера. Німеччина **прийняла** диктатуру з усіма її терористичними методами та її цинічним запереченням управління у вигляді законів...». Тому, вся Німеччина також несла відповідальність за злочини гітлерівського режиму.

Сприйняття Росії та України в сучасному світовому інформаційному просторі. Упродовж століть свого існування Російська імперія

⁹⁸ Штадтен Г. Там само. III, 20об-21.

⁹⁹ Райх В. Там само. С. 6.

¹⁰⁰ Арендт Х. Банальность зла... С. 89.

¹⁰¹ Райх В. Там само. С. 29

¹⁰² Райх В. Функция оргазма. СПб., М., 1997. С. 121.

¹⁰³ Бачин В. Моральный идиот под микроскопом. *жс. Человек*. М., 2015. № 3. С. 132-142. С. 141.

¹⁰⁴ Розенберг М. Язык жизни. Ненасильственное общение. Киев: София, 2009. С. 24.

¹⁰⁵ Аренд Х. Истоки тоталитаризма. С. 3.

¹⁰⁶ Делёз Ж., Гваттари Ф. Там само. С. 16.

¹⁰⁷ Познер В. Там само.

з завидною регулярністю демонструвала світові невпинну тягу до загарбання чужих територій; стійке нехтування будь-якими угодами, якщо вони хоч у чомусь її не влаштовували; відверту брехливість у дипломатичних стосунках, піднесену до рангу чесноти; не менш стійке оковамилювання, особливо стосовно своєї військової сили та непереможності. І тим не менше, світ продовжував заgravати з Росією і створювати для неї певні преференції, якими вона уповні користувалася. Як відомо, короля робить свита. Чому упродовж століть Захід постійно дозволяв Росії таку хамську поведінку, і сьогодні далі продовжує заgravати з нею та намагається «зберегти обличчя Путіну»? Можливо, що «колективний Захід» не може позбавитися притаманній більшості людей якості – транспонувати на Інших власні риси. Можливо, відповідь полягає у тій же психології «маленької людини», яка прагне влади. І коли такі «маленькі люди» приходять до влади на Заході, звабливий «поклик» системи, яка дозволяє розгорнутися найгіршим рисам їхньої натури стає гіпноотичним.

Існує ще одна важлива проблема – сприйняття «колективним Заходом» України не як суверенної держави з давньою історією та культурою, а крізь історичну імперську призму Росії як «братський народ»/«малоросс». При цьому, більшість навіть не усвідомлює, що це працює століттями конструйований Росією для нав'язування потрібного політичного дискурсу стереотип. А стереотипи мають особливість включатися і визначати поведінку людей, оминаючи їхню свідомість.

Велика Російська імперія – один із найбільш вражаючих симулякрів в історії людства. І інший дивовижний феномен, що Захід з його раціонально-прагматичним менталітетом століттями дозволяв нав'язувати собі модель саме такого сприйняття та відповідного ставлення до Росії всупереч чисельним прикладам невідповідності її цій моделі. Можливо, сьогодні Росія нарешті виконала свою правдиву історичну місію, згідно з П. Чаадаєвим – стала уроком усьому людству, і цей урок полягає у тому, що Росія показала всьому людству, як не треба і не можна жити та діяти у цивілізованому світі.

Інформація про автора:

Гаюк Ірина Яківна,

доктор культурології,

доцент кафедри менеджменту мистецтва

Львівська національна академія мистецтв

38, вул. Кубійовича, Львів, 79011, Україна

Information about the author:

Haiuk Iryna Yakivna,

Doctor of Cultural Studies,

Associate Professor at the Department of Art Management

Lviv National Academy of Arts

38, Kubyovych str., Lviv, 79011, Ukraine